

Film bortom filmen

Röda Kvarn, Övertorneå

Avsnitt 10. *Det är högsommar och Norrbotten uppvisar en sällan skådad värmebölja. Till och med myggen verkar ha tagit semester. Trots att jag är sörlänning, utan djupare förankring i den norrbottniska myllan, inser även jag att detta är ett avsteg från trakternas naturliga tillstånd. Är det början på apokalypsen eller endast en hicka i tiden? Jag fäktar de existentiella frågorna åt sidan och förlorar mig istället i de soldränkta landskapen och glittret i Torneälven, som jag passerar på min väg till Övertorneå. Här, i samhället med lite mindre än tvåtusen invånare, ligger Röda Kvarn – en biograf som en gång i tiden var en av Sveriges mest välbesökta.*

Text: Janine Andersson Bild: Albin Holmqvist och Janine Andersson

Allt började med järnvägen. 1914 invigdes den natursköna stambana som gick längs Torneälven, från Karungi till Övertorneå. Kvar vid stationen i Övertorneå låg efter invigningen det material som blivit över efter bygget av järnvägen och stationshuset. Magnus Ström såg potentialen i det överblivna virket och köpte loss det – han hade visioner om en nöjeslokal! Leif Häggbo, som visar runt mig på Röda Kvarn, berättar om Magnus Ström som kom från en släkt sanna tornedalingar och därmed av naturen mångsysslare. I grunden var han jordbrukare i Övertorneå men också kronolänsman (landsfiskal) i socknen samt riksdagsledamot. Han var därutöver timmerman (timperi på meänkieli) och entreprenör. Nu skulle han även förestå ett nöjespalats.

Magnus Ström satte igång bygget av Övertorneås första biograf utmed den stora vägen mellan Pajala och Haparanda. Han lät uppföra väggar av järnvägsslipers, uppställda på rad. Eftersom de inte var särskilt långa när de ställdes på höjd innebar det att väggarna blev korta men det spänklädda sadeltaket blev desto högre. Fram trädde så en nöjeslada med säregna proportioner. Magnus konstintresserade son Wilmar målade innertaket i intrikata mönster i tysk jugendstil. Under dessa tak skulle det inte bara ses på film utan även dansas. 1916 visades den första filmen i byggnaden som kort och gott gick under namnet Biografen. De cirka hundra personer som rymdes i lokalen satt på långbänkar, uppställda i rader med en mittgång emellan. När filmen var slut kunde

Detalj av Röda Kvarns innertak, dekorativt utsmyckat av Wilmar Ström.

bänkarna lätt flyttas mot väggarna för att ge utrymme åt dans. Ofta var det Johannes "Hannes" Wallenius från Haapakylä spelade upp till dansen med sitt dragspel.

Magnus visade varje film så länge det kom publik till visningarna, i bästa fall ett par tre veckor. Föreställningarna ackompanjerades antingen med piano eller vevgrammofon. Men Magnus nöjeslada var inte uteslutande till för dans och bio, utan många av dåtidens stora namn uppträdde på scen. Genom åren har bland andra Starke Arvid, Skäggiga Damen, fågelimitatör Jan Lindblad, dragspelskungen Viljo Vesterinen och revykungen Karl Gerhard roat i Övertorneå.

Magnus Ström dog 1927. Därefter bytte hans nöjeslada ägare ett par gånger fram till 1936 då Gösta Björnström, en ung man från företagarsläkt i Haparanda, läser om en tom lokal i Övertorneå. Han ser sin chans att starta en biograf. Redan som barn visade han filmer i vedboden och tog 5 öre i inträde. Som skolorngdom sprang han på bio så fort han kunde få ihop till den krona och tio öre som biljetterna kostade. Nu hade chansen kommit att starta bio på riktigt.

Gösta hade 24 kronor och 55 öre i startkapital, vilket inte på långt när var tillräckligt för att täcka ens månadshyran, som år 1936 låg på 75 kronor i månaden. Den projektor som hade utlovats skulle finnas i maskinrummet var det inte mycket bevänt med. Gösta fick hjälp av en Stockholmsfirma att installera en ny projektor mot löftet att presentera en första avbetalning två dagar efter premiären. Mycket stod alltså på spel inför nyöppningen av biografen. Den 20 september 1936 slog den nu 21-årige

biografdirektören upp portarna till Röda Kvarn, som han hade döpt biografen till efter parisisk förebild. Publiken strömmade till! På två dagar hade 192 personer sett premiärfilmen *Mörkrets ängel* (The Dark Angel, Sidney Franklin, 1935) och därmed var den första avbetalningen räddad.

Gösta skötte allt på bion. Han affischerade på dagarna, sålde biljetter på kvällarna och därefter körde han filmen. Han hade också sett till att rusta upp biografen. Den nyinstallerade projektorn (Ernemann IV) och ljudanläggningen gjorde att Röda Kvarn blivit en modern biograf. Gösta hade låtit bygga om det plana golvet till sluttande golv (gradäng) och satt in fasta, stoppade stolar. Fasaden, som tidigare var tjärad, målades nu om i falurött och på väggen gjorde Gösta plats för reklam. 1938 började den unge biografdirektören visa midnattsbio (nattiné) på natten mot midsommardagen. Det blev en tradition i Övertorneå som även anammades av Saga, den andra biografen som tidigare fanns i byn.

Så kom kriget. En tragedi i mångt och mycket men en storhetstid för Röda Kvarn. Tiotusentals svenska soldater samlades i Tornedalen för att bevaka gränsen mot Finland. Det var inte lite soldater som trampade runt utan alltför mycket att göra utöver att bygga värn. Ett av få nöjen som stod till buds var att gå på bio och många soldater bussades till Övertorneå. Febril aktivitet rådde på Röda Kvarn som under krigsåren blev en av landets mest besökta biografier! Klockan tio på morgnarna startade första visningen och sedan rullade filmerna igenom projektorn

nonstop till två på natten. Som mest arbetade 20 anställda med att sköta den intensiva ruljangsen på biografen.

Kriget tog slut och dagarna med nonstop-föreställningar till långt in på natten var över. Men biografen förlorade inte sin betydelse i trakterna utan kom att spela en stor roll i Övertorneå – och kanske även i Tornedalens nöjesliv, då avsaknaden av samlingslokaler i de kringliggande byarna gjorde att både unga och gamla sökte sig till Röda Kvarn. 1955 skaffade Gösta Cinemascopeoptik (det största filmformatet för 35mm-film) och var därmed först i Tornedalen med detta. I samband med 25-årsjubileet år 1961 uppmärksammades Röda Kvarn i flera lokaltidningar. Gösta berättade att hans största kassapjäs under dessa 25 år var *Klockan klämtar för dig* (For Whom the Bell Tolls, Sam Wood, 1943). Även *Hon dansade en sommar* (Arne Mattsson, 1951) drog stor publik. *Ingen ängel* (Destry Rides Again, George Marshall, 1939) med Marlene Dietrich var den film som visades flest gånger (åtta närmare bestämt) och *Dimmornas bro* (Waterloo Bridge, Mervin LeRoy, 1940) visades nästan lika många gånger. Gösta berättade att han inte alls var rädd för att folk skulle överge biografen till förmån för televisionen. Det är ju olika publik, resonerade han. På Röda Kvarn ville folk se raffel, pang-pang och äventyrsfilmer, berättade Gösta. 25 år har gått men nästan lika många återstod av Göstas tid som biografdirektör.

Jag skriver på ett forum som riktar sig till personer bördiga från Övertorneå och efterfrågar minnen från Röda Kvarn.

Röda Kvarn är målad i starka färger. Fasaden, inklusive de rutmönstrade dörrarna, är klädda med pärlspontpanel. Byggnadens sadeltak är brant och belagt med sågade spån.

Detalj av de stoppade stolar som Röda Kvarn försågs med år 1936.

Minnena strömmar in och det är tydligt att både biografen och Gösta är ihågkomna med värme. Gösta gick med käpp till följd av en barnförlamning och fick ett finskt öknamn i folkmun. Men han var omtyckt. Särskilt snäll var han mot barn och ungdomar som han lät se samma film flera gånger trots att de bara köpt biljetter till en visning. "Filmerna var ju ofta bättre andra gången", berättar Leif Häggbo. Han, liksom många andra, minns den plats som Röda Kvarn hade i den generationens hjärtan. "Vi var tio, elva år där runt mitten av 60-talet och vi levde för att gå på bio. Jag var elva när jag såg min första film, det var 1966 och filmen het *Landet bortom bergen* (Bend of the River, Anthony Mann, 1952) – den var riktigt bra, en äkta westernfilm", berättar Leif. Många

minns också Göstas slagfärdiga påannonseringar av kommande filmer som han ofta beskrev som "en stark sak".

Men Röda Kvarn har ju inte endast haft besökare. Många minns släktingar och vänner som arbetat med biografen. Minnena sträcker sig bak till tiden då biografen uppfördes och sedan fram till alla de maskinister och biljettförsäljare som passerat genom historien. Doris Notlind berättar till exempel att hennes syster Sigrid sålde biljetter på 1940-talet. Doris gjorde detsamma år 1957–1958 då biljetterna kostade 2:25 kronor styck. Alla hennes bröder, Åke, Per och Alf, körde film och affischerade åt Gösta under flera år.

1965 byggde Gösta till en biokiosk där Göstas fru Tyyne Björnström sålde godis

Röda Kvarns salong.

och tidningar ut mot gatan och biljetter inne i entrén. I slutet av 60-talet utvidgade Gösta till att utöver bioföreställningar ha dagverksamhet – den tidens fritidsgård. Han satte in flipperspel i hörnen och en jukebox. I godishyllan fanns röda tomtklubbor som smakade kola men det såldes också lösa cigaretter för 25 öre styck. Leif berättar att kyrkan, vän av ordning, började gnälla på Gösta; att ungdomarna förtappades och kom och luktade rök i skolan. För att hitta något att anmärka på, klagade kyrkan på att Gösta inte hade någon toalett, varpå han snabbt kontrade med att det hade ju inte kyrkan heller! Därefter inrättades bekvämlighetsinrättning på biografen och så var den saken ur världen. (Som ytterligare bevis på Göstas progressiva anlag kan nämnas att han

försåg Röda Kvarn med Övertorneås första kondomautomat!)

Gösta Björnström dog i maj 1985. Då var han 70 år gammal och hade redan hunnit driva bion i närmare 50 år. Hans fru Tyyne överlevde Gösta med många år och fortsatte under en tid att driva kiosken. Tyyne var lika omtyckt som sin man.

Gymnasieläraren Gunnar Tolonen, som arbetat nära Gösta på biografen under många år, tog med tiden över driften av Röda Kvarn. Han hade under 1970- och 80-talen engagerat sig mycket i att rusta upp biografen men renoveringsbehoven började bli alltför stora. Delar av de järnvägsslipers som utgjorde väggarna hade ruttnat och var i behov av att bytas ut. Gösta hade stagat upp biografen med stöttor på utsidan men

Maskinrummet. *Vänster*: Projektorn är ett hopbygge av moduler från flera olika tillverkare. Här syns projektorverket av modell AGA Ultra. *Höger*: Maskinrummet med det stående spolbordet till vänster. Genom alla år har Röda Kvarn endast haft en projektor, vilket föranlett paus mitt i filmen för omladdning och bensträckning.

En gammal filmremsa, kanske kvar från den sista analoga visningen, i skenet av projektorns pilotljus.

mer behövde göras för att byggnaden skulle bevaras.

Kommunen köpte fastigheten och våren 1994 inleddes restaureringen av Röda Kvarn. Målet var att återföra byggnaden till det utseende den fick i samband med Göstas ombyggnad år 1936. Bland annat

återskapades exteriören och originalfåtöljerna reparerades. Målaren Andor Kerttu från Kuivakangas tilldelades uppdraget att återskapa Wilmar Ströms vackra dekormålningar till sin forna glans. År 1998 byggnadsminnesförklarades Röda Kvarn av länsstyrelsen i Norrbotten. Kommunens

avsikt var från början att låta Gunnar Tolonen fortsätta driva bioverksamheten, vilket han också gjorde fram till 1996, varefter kommunen slutade stödja filmvisningarna på Röda Kvarn. Det hade på 80-talet uppförts ett Folkets Hus i Övertorneå som inrymde en biograf och kanske ansågs det överflödigt med två kommunstödda biografen. Hur det nu var med den saken så är det inte längre någon biografverksamhet i Röda Kvarn. Ibland används den som replokal, ibland till konserter och liknande evenemang. Naturligtvis är det inget fel med det, men om man frågar mig – en inbiten maskinist – är en biograf till för att levandegöras genom skenet från en projektor.

Leif Häggbo leder mig genom den vackra biografen, ej längre påverkad av tidens tand. Uppe i maskinrummet städar vi ut lite ansamlad bråte och därefter är det i princip bara att slå igång anläggningen. Den gamla projektorn är utbytt mot ett hopbygge av en AGA-projektor och ett Prevostlamphus. Efter lite kärlek skulle allt återigen vara dugligt för filmvisningar. Genom alla år har Röda Kvarn endast haft en projektor vilket inneburit en paus mitt i filmen för att ladda om projektorn. Det är ingen som haft något emot detta. Just pausen är hos många ett levande minne.

”Tror du att det skulle gå att visa film här igen”, frågar Leif? ”Utan tvekan”, svarar jag och börjar drömma om nattinées kring midsommar och visningar i vintermörkret. ”Tänk om man skulle få tag på *Landet bortom bergen* och kunna visa den på nytt”, säger Leif. Tillsammans står vi och fantiserar om Röda Kvarns framtid. ”Man får hoppas på att hemvärnet kommer med någon ny

satsning”, föreslår jag. ”Vi kanske inte ska hoppas på ett världskrig”, säger Leif. ”Nej, men en liten samling i alla fall”, svarar jag.

Jag lämnar Övertorneå och Röda Kvarn och begrundar biografens fantastiska historia och dess enorma potential för en levande framtid. Förhoppningsvis kan den någon gång igen få locka besökare med filmvisningar. Om inte annat så kanske för en årlig filmfestival.

I en artikel från Haparandabladet, i samband med Röda Kvarns återinvigning efter restaureringen, citeras Majvor Östergren, vid tillfället chef för Norrbottens Museum som närvarade vid evenemanget: ”Det är viktigt för människan att veta sin egen historia, för att kunna känna identitet, gemenskap, trygghet och stolthet. Om vi inte kan vår historia kan vi inte heller ta de rätta besluten. Röda Kvarn är ett väldigt fint arv från vår historia. Men det viktiga är ändå alltid den mänskliga verksamheten, tankarna, drömmarna, planerna och strävandena.” Med Majvors kloka ord avslutar jag min rapportering från Tornedalen. ■

Janine Andersson, biografmaskinist